

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

10 x 20

Київ 2014

10 x 20 : збірник наукових праць / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. – К. : Ліра-К, 2014. – 130 с.

Цей збірник наукових праць є своєрідною візитівкою десяти лабораторій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, який відзначає 20-річчя від часу свого створення. Автори намагалися відобразити найбільш вартісне з того, що створено за двадцять виповнених творчого пошуку літ, окреслити перспективи дальшого розвитку тих наукових напрямів, які утверджує в Україні їхня установа.

Для фахівців, що працюють у царині психології, соціології, політології та інших галузей соціогуманітарного знання.

*Перехід людства загалом і нашої держави
зокрема від індустріального виробництва
до науково-інформаційних технологій,
а згодом і формування **суспільства знань**
є найважливішими пріоритетами життєдіяльності
будь-якого суспільства, об'єктивно визначають
науку як сферу, що продукує нові знання,
та освіту, що долучає до знань і соціум,
і кожну людину.*

*В. Г. КРЕМЕНЬ,
президент НАПН України*

З М І С Т

Лабораторія методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень	5
<i>Слюсаревський М. М.</i> Історіогенез соціальної психології як джерело формування уявлень про її змістовий обсяг, дисциплінарну будову та науковий статус	7
Лабораторія соціальної психології особистості	29
<i>Титаренко Т. М.</i> Особистість у сучасних реаліях: шляхи життєконструювання	31
Лабораторія психології мас і спільнот	41
<i>Васютинський В. О.</i> Вивчаючи масову політичну свідомість і поведінку: уроки першої монографії	43
Лабораторія психології малих груп та міжгрупових відносин	53
<i>Горностаї П. П.</i> Групова ідентичність у контексті психології малих груп	55
Лабораторія психології спілкування	63
<i>Кочубейник О. М.</i> Соціальний діалог як комунікативна практика суспільства	65
Лабораторія психології політичної поведінки молоді	75
<i>Жадан І. В.</i> Політична соціалізація у перехідному суспільстві: проблеми, механізми, ресурси	77
Лабораторія психології масової комунікації та медіаосвіти	85
<i>Найдьонова Л. А.</i> Медіапсихологія як концептуальна основа сучасної медіаосвіти	87
Лабораторія психології політико-правових відносин	95
<i>Сіверс З. Ф.</i> Соціально-психологічний аналіз розвитку концепцій політико-правової свідомості в різні історичні періоди	96
Лабораторія соціально-психологічних технологій	105
<i>Фролов П. Д.</i> Технологізація управління громадською думкою: соціально-психологічні аспекти	107
Лабораторія моніторингу суспільно-політичних процесів	117
<i>Суший О. В.</i> Моніторинг як інструмент вивчення ситуаційних чинників особистісного і суспільного розвитку	119

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ КОНЦЕПЦІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ В РІЗНІ ІСТОРИЧНІ ПЕРІОДИ

*З. Ф. Сіверс, канд. юрид. наук,
зав. лабораторії психології політико-правових відносин*

Зміни, що відбуваються в нашій державі, а особливо останні події, актуалізують питання психологічних основ забезпечення побудови нової держави, організації та регламентації суспільних відносин. Нову – правову, демократичну – державу неможливо побудувати без готовності громадян жити за певними правилами. Зрозуміло, що свідомість суспільства повинна відповідати вимогам такої нової держави, тому виникає потреба в нових теоретичних підходах, зокрема, до аналізу психологічного феномена “політико-правова свідомість”, особливостей становлення та розвитку політико-правової свідомості особистості. Важливо відстежити динаміку розвитку концепцій політико-правової свідомості у філософсько-правових теоріях та виокремити їхню соціально-психологічну складову.

Конструкт “політико-правова свідомість” не належить, за нашими спостереженнями, до широкоживаних серед науковців термінів. А проте останнім часом на нього все ж таки можна натрапити в наукових статтях деяких філософів. І це, як нам видається, зовсім не випадково, адже численні теорії держави і права зароджувалися саме в лоні філософії. Власне, філософи намагалися дати відповідь на питання, як побудувати справедливе суспільство; якими мають бути стосунки людини і держави, де проходять межі автономності людини або межі втручання держави в життя людини; на яких принципах повинні будуватися стосунки між людиною і суспільством; до чого має прагнути людина у своєму соціальному розвитку. Ці питання можна назвати *соціально-психологічними*, а тому їх соціально-психологічний аналіз на всіх етапах розвитку філософсько-правової думки дав би, на наш погляд, змогу осмислити проблему політико-правової свідомості в її становленні та розвитку.

Аналіз праць античних філософів став для дослідників підставою, аби зробити висновок, що саме в цей період закладалися основи всіх відомих сьогодні теоретичних концепцій правової свідомості. Утім, про розвиток концепцій політичної свідомості в античний період звичайно не йдеться, оскільки уявлення про право як суспільний інститут майже не пов’язується з інститутами влади, а уявлення про політичну владу є

персоніфікованим, тобто накладається в соціально-політичній свідомості на особистість конкретного правителя, а не на виконання певних рольових функцій по управлінню суспільством. При цьому інститут права розглядається як такий, що обмежує владу правителів.

Для Платона *Закон* є цінністю, оскільки покладає на людей певні *обов'язки*, виключаючи при цьому прояви індивідуальної волі, тобто всього того, що людей роз'єднує. Особистість у Платона повністю зливається з державою (полісом), а суспільне життя стає впорядкованим, що знаходить відображення в повній суспільній гармонії. Вочевидь, таке розуміння впливає із психологічних поглядів філософа на природу особистості та мету соціального життя людини. Свою теорію ідеальної держави Платон вибудовує, виходячи з власних антропологічних (психологічних) і соціально-політичних поглядів. Мету життя людини він вбачає у вдосконаленні душі та її спасінні. Однак філософ вважає, що самотійно людина зробити цього не може, а тому й виникає держава. Керувати ідеальною державою, на його думку, можуть тільки філософи. Платон вимагає для філософів-правителів необмеженої влади, повного контролю над громадянами держави (Платона вважають засновником тоталітарної теорії держави) (див. [15]).

Цікавими видаються політичні, правові та психологічні погляди Аристотеля. Основою цих поглядів є характеристика людини як *соціальної* (політичної) істоти. Аристотель практично ототожнює поняття “держави” і “суспільство”. Сутність держави він вбачає в *політичній спільності* людей, що об'єднуються для досягнення загального блага, а під “благом” розуміє розвиток моральних прагнень громадян. Формування чеснот, на його думку, – це мета держави. За Аристотелем, громадяни в державі мають бути рівними і вільними. Свободу він розуміє передусім як *політичну свободу*, тобто можливість брати участь в управлінні державою. І хоч із проголошеної “рівності й свободи” Аристотель робить виняток для жінок і допускає рабство як суспільну необхідність, можна констатувати, що вперше людина в “його державі” стає як носій приватної власності *суб'єктом політики* та членом політичної спільноти і *суб'єктом права* [3; 13 – 15].

Спільна мета, що спонукає людей об'єднатися в державу, – це загальне благо. З огляду на цю спільну мету Аристотель розуміє політику і право як *справедливість*. Політика-справедливість – це можливість об'єднання в політичній спільноті та участі в управлінні державою, а право-справедливість – особливі стосунки між вільними і рівними членами поліса, що належать до двох систем: вертикальної (поліс-громадянин) і горизонтальної (між приватними особами). На думку Аристотеля, право вносить “розумне” начало у відношення володарювання-підпорядкування. Він вважав, що право урівнює права людей у соціальному житті, а закон (правова норма) – це загальне правило пове-

дінки. У такий спосіб, на його думку, інститут права створює соціально-психологічний клімат спокою і довіри, оскільки він є обов'язковим для всіх і неодмінно деперсоніфікованим [2; 5].

Аристотель уперше розмежовує політичне і приватне життя, виділяє дві сфери правової регуляції активності людей і цим самим відгороджує людину і її приватне життя від втручання держави. Він розрізняє *Закон* як правило поведінки і *Справедливість*, або *Правду*, яка стоїть над Законом, тобто розмежовує поняття соціальної і моральної норми. Віддаючи пріоритет природному праву (право окремої людини), а не законам (позитивне право), Аристотель стверджує, що прийняті державою закони повинні відповідати соціальним відносинам і відображати зміни, що відбуваються в суспільній свідомості.

Слід зазначити, що на той час не існувало уявлень про індивідуальну свободу. Стосовно окремої людини домінувала ідея особистих *обов'язків*, а не прав. Уявлення про свободу людини пов'язувалося із суспільним правопорядком, а особисті права не мали самостійного значення. Право забезпечувало соціальну свободу, яка розумілася тоді як *суспільний обов'язок*, а не особисте право.

Аристотель вважав, що для побудови справедливого суспільства право має забезпечувати благо всіх громадян, а не лише тих, хто приймає закони. Справедливе в політичних стосунках, за Аристотелем, – це розумне, а тому ці стосунки повинні обмежуватися Законом. *Справедливість* у житті суспільства, за Аристотелем, встановлюється Законом в усіх сферах суспільних відносин, зокрема політичних (влада – підпорядкування) [2; 5; 8; 15].

Отже, уже в античній політико-правовій свідомості сформувалася **концепція главенства права** (Закону), а не людини (правителя) та набули певної окресленості уявлення про **політичні свободи громадянина**.

Ще один важливий крок до формування концепції правової держави зробив давньоримський мислитель Цицерон. У Цицерона, як і решти античних філософів, поняття про право і державу ще не пов'язуються, тобто йдеться лише про правове суспільство, а не про правову державу. Однак він вважає державу надбанням народу, а сам народ, на його думку, – це об'єднання людей за спільністю інтересів та схожим ставленням до правових питань. Насамперед це стосується такої властивості права, як зрівняння в правах нерівних та різних за своїми якостями людей. (Це положення практично відповідає сучасному розумінню сутності права).

У своєму розумінні свободи Цицерон іде далі за Аристотеля, який розумів під особистою свободою обов'язок участі в суспільних справах. Цицерон вказує на соціальну свободу як *право* громадянина. Соціальна свобода, на його думку, досягається *консенсусом* [9; 14].

На концепції політико-правової свідомості Середньовіччя вплинуло християнське вчення, яке стає джерелом індивідуальної моралі та

вносить у відносини людей “дух християнської правосвідомості”. Яскравим носієм ідей християнського вчення був Фома Аквінський. Він формулює концепцію правління Божественного закону як прояв Божественного розуму і волі. Мислитель вважав, що людські закони потрібні лише тому, що люди гріховні і їх потрібно “направляти” страхом потенційного покарання. Його концепція відображає стан розвитку європейської правової свідомості XIII ст. У цей період закон перестає відігравати роль головного регулятора стосунків між людьми як у приватному, так і в соціально-політичному житті. У своїй праці “Сума теології” Фома Аквінський вибудовує ієрархію законів: вічне право, Божественне право, природне та позитивне право – наділяючи найвищою силою закон Божественної волі. При цьому позитивне право, на його думку, перешкоджає людям робити зло і забезпечує мир [1]. Як носій ідей християнського вчення, він наголошує на *індивідуальності* кожної людини, яка дається їй Богом. Звідси бере витoki усвідомлення притаманності кожній людині індивідуального способу існування та її *самоцінності*.

У Новий час уперше державу і суспільство починають розглядати як різні явища, а сама держава постає як джерело реальної *політичної влади*. З’являється перша політична теорія “обмеженої держави”. Її суть полягає в захисті права від держави і державних законів, оскільки право громадянського суспільства (приватне право) розвивається разом із суспільством і не залежить від волі політичної влади. У громадянському суспільстві формуються принципи *рівності* та *свободи* і переносяться в політичні стосунки. У цей час політико-правова думка була зосереджена на аналізі варіантів контролю над монархією (такою, наприклад, є політико-правова традиція Англії), з’являються авторитарні та ліберально-демократичні політико-правові концепції.

Основоположником авторитарної політико-правової концепції став Томас Гоббс. Свої політичні погляди він виклав у трактаті “Про громадянина” (1642). Гоббс вважав, що природним для людини станом є “війна всіх проти всіх”. Тому в інтересах загального блага і соціального миру людям слід відмовитися від своїх політичних прав і передати їх державі, яка може змусити кожного дотримуватися прийнятих рішень. Влада має бути абсолютною, єдиною і неподільною. Концепція Гоббса передбачає повне обмеження політичних свобод при збереженні свобод економічних [4; 7].

Особливий інтерес у контексті нашого дослідження становлять погляди Джона Локка – філософа, економіста, психолога. На його думку, не існує вроджених ідей, а всі ідеї формуються із зовнішнього (відчуття) та внутрішнього (рефлексія) досвіду. Набуті з досвіду ідеї стають матеріалом для знань. Локк уперше чітко розмежовує поняття особистості, суспільства і держави, віддаючи перевагу особистості, якій підпорядковується суспільство. Суспільство ж стоїть над державою. На думку Лок-

ка, суспільство може створити нову державну владу, якщо його не влаштує та, що існує. Метою держави є захист природних прав особистості.

Джон Локк розробив ліберально-демократичну альтернативу до авторитарної модернізації Гоббса. Суть його концепції полягає у висунутому постулаті нерозривної єдності і взаємозв'язку основних політичних та економічних прав людини. На відміну від Гоббса, у Локка в державі природні права людини не втрачаються, а зберігаються в індивіда. Політичні права громадян стають такими, що обмежують повноваження держави і перешкоджають порушенню економічних прав людини. Локк стверджує, що гарантії індивідуальної економічної свободи можливі лише за наявності свободи політичної. Щоб забезпечити людину і суспільство від посягань держави, він пропонує розділити владні повноваження держави між різними її структурами.

У своїх основних політичних працях – “Два трактати про правління” і “Листи про терпимість” – Локк постає як теоретик демократії, засуджуючи будь-яке обмеження прав народних представників з боку династії. На його думку, люди створили державу, уклавши подвійну угоду – угоду кожного індивіда з усіма іншими на індивідуальній основі про передачу своїх природних прав суспільству та угоду з державою – про збереження свого природного права бути вільним. Наслідком цієї угоди є утвердження “правила більшості”, яке гарантує захист індивіда від тиранії шляхом створення процедури прийняття законів. Принцип *консенсусу* уможливорює ефективні колективні дії. Найбільш безпечною Локк вважає представницьку демократію (підконтрольну виборцю) і пропонує теорію розподілу влади. Держава, на його думку, виникає на основі взаємної згоди людей, і саме на цьому ґрунтується *легітимність* державної влади [6; 10].

Концепція розподілу влади дістала свій подальший розвиток в ідеях французького філософа Шарля-Луї Монтеск'є. Його відома праця “Про дух закону” (1748) містить тезу про те, що розподіл на законодавчу, виконавчу і судову владу – це і є основна гарантія політичної свободи індивіда. Монтеск'є – автор конституційного проекту, який встановлює рівновагу між законодавчою і виконавчою гілками влади [8; 9].

Гуманістичний ідеал самодостатньої особистості спонукає до пошуку нових принципів розуміння держави та діяльності правителів. У зв'язку із цим цікавими видаються погляди Нікколо Макіавеллі. Макіавеллі вважав, що держава виникає не з Божої волі, а з потреб людей, їхньої зацікавленості в захисті, збереженні власності та життя. Він розвиває думку про те, що *особисте* і *суспільне* благо пов'язані між собою. Закон і право Макіавеллі вважає основою *свободи*. Але його концепція свободи є обмежувальною: у спокійні часи свобода – це безпека, яка сприяє розвитку *громадянськості* (лише в стані свободи люди можуть

брати участь у політичному житті), їх слід навчати участі в управлінні державою; у періоди кризи свобода суперечить безпеці, тому повинна обмежуватися (потрібен диктаторський режим) [9].

Центральним пунктом ліберальних політичних теорій є обґрунтування свободи індивіда. Так, Джон Стюарт Мілль у своїй книзі “Про свободу” (1859) ставить питання про *межі влади*, виділяє нові аспекти суспільної і громадянської свободи [11].

Певною антитезою теоріям ліберальної демократії стала радикально-демократична теорія влади Жан-Жака Руссо. Ця теорія побудована на запереченні самостійної ролі особистості в суспільстві і повному її підпорядкуванні суспільному. Руссо був противником представницької демократії і відстоював принцип прямого народного правління. У своїй праці “Про суспільну угоду” (1762) він формулює концепцію корпоративної демократії: люди укладають угоду, згідно з якою кожний індивід поступається своїми природними правами і стає частиною цілого. При цьому індивід не втрачає свободу, адже є частиною цього цілого. Руссо визначає ціле як спільну волю. Ця воля і є державою, яка втілює в собі і захищає індивідуальну свободу [8; 9; 13].

У ХІХ ст. з’являються політичні теорії “правління права”, які розвиваються в межах політичної, соціологічної, правової науки та продовжують традицію захисту прав членів суспільства. Так, поняття “правління права” розкриває у своїй праці “Основи державного права Англії” відомий англійський правник Альберт Венн Дайсі. У поняття “правління права” він вкладає три значення: відсутність державного свавілля; рівність людей перед законом; англійську конституцію, що склалася історичним шляхом, а не була проголошена владою [9].

XX ст. ознаменувалося народженням так званих лібертаристських теорій права і демократії. Беззаперечним лідером лібертаризму був Фрідріх фон Хайек, правовий підхід якого можна віднести до цього наукового напрямку. Свобода має для нього тотальне значення, вона – джерело й умова всіх цінностей. Хайек вважав, що не існує жодних загальних уявлень про справедливість у суспільстві і на цій підставі заперечував існування етичного обґрунтування закону. Правова свобода, на його думку, передбачає такі умови суспільного життя, за яких примус одних людей щодо інших зводиться до мінімуму. Право в його розумінні – це порядок свободи. Хайек розрізняв два різновиди порядку – спонтанний і організований владою; він стверджував, що свободу і право можна співвідносити лише зі спонтанним, саморозвивальним порядком, а соціальна справедливість має сенс лише в організованому порядку. Якщо ж законодавчий орган перебирає на себе відповідальність за створення справедливого порядку, то це призводить до занепаду спонтанного правопорядку й встановлення колективістських форм суспільства і, в кінцевому результаті, до тоталітаризму. Хайек стверджував, що оскільки в суспіль-

стві не може існувати єдиного уявлення про справедливість, то держава не може брати на себе відповідальність за підтримку справедливості в суспільстві. Суспільство – це спонтанний правопорядок, що коригується законом, інакше постає небезпека тоталітаризму [9].

Значний внесок у розвиток політико-правових концепцій належить російській філософській школі права кінця XIX – початку XX ст. Представники цієї школи продовжили традицію природно-правового мислення щодо політико-правової свідомості. Їхні теорії ґрунтуються на концепції особистості, що ставить особистість та її гідність у центр соціального життя, наголошуючи на духовних вимірах у структурі особистості. Це означає, що людина визнається вільною і ніяке суспільство або держава не можуть відібрати в неї свободу. Держава лише повинна охороняти первинну свободу особистості за допомогою законів. Оскільки первинним елементом держави є особистість, то посягання на свободу та гідність людини можуть призвести до руйнування держави. Філософи переконані, що метою життєдіяльності будь-якого суспільства і права має бути окрема людина, яка є насамперед особистістю і котрій властиві індивідуальність, духовність та людська гідність. А в основі правової свідомості суспільства лежить первинна правова свідомість, яка складається із системи оцінних понять про *права і обов'язки*, про *заборони і дозволи* та *справедливе і несправедливе*.

Так, видатний російський філософ С. Л. Франк у своїй фундаментальній праці “Духовні основи суспільства” виділяє поняття “ідеальної основи” правових відносин та відносин влади і суспільства, яка полягає в їхній *авторитетності*. Поняття авторитетності правових і владних відносин у суспільстві він розкриває через базову для його аналізу категорію “належного”. Франк вважає категорію “належного” первинною категорією, яка конститує життя людини і передусім його моральні засади. Ідеальна сила “належного” – це голос совісті, а своєрідність людини полягає в постійному самоперетворенні, що відбувається завдяки моральній свідомості. Моральна свідомість людини (усвідомлення “належного”) – це, власне, практичне вираження духовності людини. В основі реальних правових відносин, за Франком, лежать первинні правові відносини, які полягають в усвідомленні почуття “належного” в стосунках між людьми. Таким чином, Франк заперечує спроби позитивістських теорій трактувати право як сукупність настанов домінуючої сили суспільства, тобто влади, або як добровільну угоду. Таку позицію він пояснює тим, що самі настанови влади або угоди можуть бути джерелом права лише тоді, коли вони визнаються правомірними (авторитетними). Франк наголошує на тому, що первинним джерелом права і влади є їхня авторитетність, тобто *лише авторитетна влада має владні повноваження*. Стосунки, побудовані на авторитетності, передбачають внутрішню згоду підпорядкування. Лише в цьому випадку вимоги сприймаються не як

тиск. Філософ визначає політичну владу як інстанцію, воля якої є обов'язковою для членів суспільства, оскільки за нею визнається ідеальне "належне" у формі конкретних людських стосунків. За основу добровільного підпорядкування владі, або правової норми, він визначає безпосереднє усвідомлення обов'язку яке ґрунтується на визнанні законності, авторитетності влади та правової норми. Втрата авторитетності призводить до втрати психологічної сили, відбувається руйнація правових інститутів та влади [12].

Соціально-психологічний аналіз розвитку концепцій політико-правової свідомості в різні історичні періоди показав:

1. В основі політико-правових теорій лежать концепції особистості, які відповідають на найбільш нагальні соціально-психологічні питання щодо взаємовідносин між особистістю та суспільством і державою.

2. Теорії політико-правової свідомості відображають певні, зафіксовані не лише в теоретичній, а й у суспільній свідомості, уявлення про владу, підпорядкування, свободу, права, обов'язки, відповідальність, заборони, дозволи, правду, справедливість, довіру, які формують певні стандарти поведінки

3. Розглянуті політико-правові теорії містять соціально-психологічний контекст, у якому відображені: ставлення людини до суспільства, держави та політичної влади; уявлення про норми поведінки, пріоритет особистих або соціальних цінностей; соціальна рівність представників різних соціальних груп; критерії справедливості законів та держави щодо захисту прав окремої людини і критерії довіри-недовіри, прийняття-неприйняття (легітимність) влади та правових інститутів; уявлення про закон як регулятивний механізм суспільних відносин тощо.

Література

1. *Аквинский Фома*. Сумма теологии / Фома Аквинский. – К. : Ника-Центр, 2008. – 536 с.
2. *Аристотель*. Политика / Аристотель. – М. : АСТ, 2010. – 400 с.
3. *Бельская Я. Л.* О некоторых подходах к концепции прав человека / Я. Л. Бельская. – М., 1991. – 151 с.
4. *Гоббс Т.* Философские основания учения о гражданине / Томас Гоббс. – М. : Харвест; АСТ, 2001. – 304 с.
5. *Доватур А.* Политика и политии Аристотеля / А. Доватур. – Москва – Ленинград : Наука, 1965. – 393 с.
6. *Заиченко Г. А.* Джон Локк / А. Г. Заиченко. – М. : Мысль, 1973. – 206 с.
7. История политических и правовых учений / под ред. В. П. Малахова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТС, 2007. – 319 с.
8. История философии в кратком изложении / под ред. И. И. Богута. – М. : Мысль, 1991. – 591 с.
9. *Козлихин И. Ю.* Идея правового государства. История и современность / И. Ю. Козлихин. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. – 137 с.

10. *Локк Дж.* Сочинения в 3-х томах. Т. 1 / Джон Локк ; под ред. И. С. Нарского, А. Л. Субботина. – М. : Мысль, 1985. – 621 с.
11. О свободе // Антология мировой либеральной мысли (первая половина XX века) / пер. с англ. А. Н. Неведомского. – М. : Прогресс – Традиция, 2000. – С. 288–392.
12. *Франк С. Л.* Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
13. *Хеффе О.* Политика. Право. Справедливость Основоположники критической философии права и государства : пер. с англ. / Отфрид Хеффе. – М. : Гнозис; Логос, 1994. – 319 с.
14. *Чанышев А. Н.* Курс лекций по древней и средневековой философии / А. Н. Чанышев. – М. : Высш. шк., 1991. – 512 с.
15. *Чичерин Б. Н.* Политические мыслители древнего и нового мира / Б. Н. Чичерин. – СПб. : Лань, 1999. – 336 с.